

Ernæringsforhold og det sorte marked i Danmark under besættelsen

Artiklen beskriver betydningen af den sorte børs for danskernes ernæringsforhold under Besættelsen. Grundet en forholdsvis gunstig forsyningsituation udviklede den sorte børs, i modsætning til i mange andre lande, sig aldrig til noget marked for livsvigtige varer. Under Besættelsen forblev den sorte børs et alternativt, om end udbredt, illegalt marked, hvor danskerne kunne supplere deres forbrug med især sukker, smør og tobaksvarer.

Denne artikel analyserer, hvilken betydning den sorte børs havde for ernæringsforholdene i Danmark 1939-53. Fokus vil blive rettet mod sortbørshandelen, som var den illegale handel på gadeplan med rationeringsmærker og knaphedsvarer.¹ Ved domstolene blev *at drive handel på den sorte børs* det udtryk, som retten anvendte til at beskrive denne type ulovlig handel. Rigsadvokaturen definerede begrebet sortbørshandel således: *Handel på værtshus, gader o.l., offentligt tilgængelige steder imellem personer, der ikke kender hinanden personligt.*² Resultatet er, at sortbørshandelen spillede en marginal rolle for fødevarerforsyningen, men en central rolle for varer som tobak og en vis rolle for dyre fødevarer som sukker og smør. Dette skyldes i høj grad, at det danske marked ikke var særligt underforsynet, og at der var alternativer som køb direkte hos producenten. En vis ændring af forbruget fandt dog sted.

Sortbørshandelen er særlig interessant, idet denne type lovovertredelser indirekte kan fortælle meget om danskernes fødevarer- og ernæringsituation under Besættelsen og i efterkrigsårene. Artiklen er baseret på omfattende arkiver fra Direktoratet for Vareforsyning og Handelsministeriet, samt politiet i København, Vejle og Roskilde. Det vigtigste arkiv er imidlertid Københavns Byrets 3. Afdeling. Denne afdeling blev etableret i september 1939 og varetog sager vedrørende overtrædelser af love om priser og rationering. De mest almindelige sager drejede sig om sortbørshandel, og mellem 1940 og 1953 afsagde den mere end 2.000 domme vedrørende disse overtrædelser.

Umiddelbart efter indførelsen af de første rationeringer i 1939 forekom der illegal handel, som kan karakteriseres som sortbørshandel. I 1942 var sortbørshandelen udbredt til alle større byer i Danmark, og omfanget kulminerede i Besættelsens sidste to år. En væsentlig årsag til det sidste var tyskernes

internering af det danske politi, *Operation Möwe*. For selv om de danske myndigheder oprettede vagtkorps i kommunalt regi, kunne disse korps ikke for alvor bremse den omfattende illegale handel.

Produkterne på den sorte børs

I perioden 1940-42 var rationeringsmærker hovedvaren på den sorte børs. Systemet med rationeringsmærker blev indført i september 1939 og forblev stort set uændret indtil afviklingen af de sidste rationeringer i begyndelsen af 1950'erne. Mærkerne var samlede i ark, der i reglen blev udleveret kvartalvis. Et rationeringsmærke måtte ikke bruges som betalingsmiddel, men gav udelukkende indehaveren ret til at foretage et indkøb af den vare, som mærket dækkede. Ikke alle typer af rationeringsmærker var imidlertid lige efterspurgt på den sorte børs. Det kan blandt andet ses af, hvilke typer rationeringsmærker, politiet beslaglagde hos sortbørshandlerne. Mærker til kaffe, sukker og smør var de mest almindelige mærker, som optrådte i forbindelse med illegale handler. Kaffemærkerne forsvandt hurtigt fra det illegale marked, idet lagrene af råkaffe simpelthen blev opbrugt, men mærker til sukker og smør blev omsat indtil ophævelsen af rationeringen i henholdsvis 1950 og 1952. Den uens efterspørgsel af rationeringsmærker fremgik også af en politirapport fra 1949, der omhandlede forsendelser af mærker fra Jylland til hovedstaden. Af informantens oplysninger fremgik det, at kun mærker til kaffe, smør og sukker blev sendt til København. Resten af de opkøbte rationeringsmærker blev ganske enkelt smidt væk.³

Handelen med rationeringsmærker på det sorte marked var et udtryk for, i hvor høj grad danskerne stolede på rationeringssystemet. I lande, hvor tilliden til rationeringssystemet svigtede, som for eksempel Italien, foregik omsætningen på den sorte børs primært som varer in natura frem for som mærker.

I løbet af 1943 blev tobak den mest almindelige vare på den sorte børs i takt med, at mængden af tobaksvarer i butikkerne faldt.⁴ Det er umuligt at angive, hvor stor en procentdel af tobaksforbruget der blev solgt illegalt; men der dog er ingen tvivl om, at det samlede forbrug lå væsentligt over de officielle tal. Den væsentligste årsag til dette var, at det ofte var muligt for forbrugerne at købe tobak direkte hos de tyske soldater. Hertil kom, at sortbørshandlerne opkøbte store mængder af cigaretter hos værnemagtens enheder i Danmark, samt at tobak i stor stil blev smuglet ind i landet fra Tyskland. Men også indsmugling af tobak fra Sverige forekom i ret stort omfang. Alene i en sag fra 1950 vurderede politiet, at mere end 12 millioner cigaretter var blevet smuglet ind i landet fra Sverige med henblik på sortbørssalg.⁵

Illegal handel med tobaksvarer og salg af rationeringsmærker udgjorde 85% af alle sager om sortbørshandel ved Københavns Byret i perioden 1939-53. Der

blev imidlertid også solgt andre produkter dækkende et forholdsvist bredt felt. Men selv om kaffebønner, chokolade, whisky, smør og sukker blev handlet på den sorte børs, var det overordnede billede, at fødevarer kun i ret begrænset omfang blev solgt her. De hyppigst omsatte produkter var, udover rationeringsmærker og tobak, dæk og benzin.

Priserne på den sorte børs

En måde, hvorpå prisstrukturene på den sorte børs kan studeres, er gennem en sammenligning af priserne på henholdsvis det legale og det illegale marked. Gennem sammenligningen kan beregnes den procentvise merpris, som forbrugeren måtte betale, når denne foretog indkøb med mærker fra den sorte børs. De følgende beregninger dækker perioden 1941-43: Sukker 55-70%, smør 50-60%, kaffe 335-400%, rugbrød 30% og havregryn 20-30%.⁶

Fra 1942-43 var priserne på den sorte børs forholdsvist stabile. Et udtryk for dette var, at domstolene blev i stand til at udregne bøder for sortbørshandel på baggrund af illegale priser. Priserne kunne stige, men så forekom stigningen overalt, både i hovedstaden og i provinsbyerne. Det betyder, at den sorte børs må betragtes som et ret gennemsigtigt marked, hvor forbrugerne var i stand til at sammenligne priser. Priserne var imidlertid så høje, at de svageste sociale grupper var afskåret fra at supplere deres forbrug på den sorte børs. Dog var priserne heller ikke højere, end at en faglært arbejder med en normal indkomst af og til kunne foretage illegale køb.

Forsyningskanaler til det illegale marked

Den sorte børs modtog forsyninger fra flere forskellige kilder. I den tidlige periode 1940-42 var det almindeligt, at forbrugerne solgte deres egne mærker til sortbørshandlerne. Men fra 1942 blev tyveri og røveri en stadigt hyppigere kilde til rationeringsmærker. 35 af de i alt 72 politikredse i Danmark oplevede 1939-48 tyveri eller røveri i større stil, hvorved der blev stjålet rationeringsmærker i tusindvis. Alene Roskilde Politi behandlede 39 af denne slags sager.⁷ Antallet af mindre indbrud hos købmænd og lignende er ikke kendt, men både under Besættelsen og i efterkrigsårene vurderede politiet, at for sortbørshandlerne var netop denne type kriminalitet en vigtig kilde til rationeringsmærker og tobak.

Når indbrud, tyveri og røveri blev en vigtig måde at fremskaffe varer på, skyldtes det, at forbrugernes økonomiske situation blev forbedret i løbet af Besættelsen. Det skete i takt med, at arbejdsløsheden faldt, og lønningerne steg. Derfor blev borgerne mindre villige til at sælge deres rationeringsmærker. De anvendte dem i stedet i forbindelse med forbruget i den private husholdning.⁸

Den sorte børs i Danmark var i vid udstrækning domineret af organiseret

kriminalitet. Det blev tydeligt i forbindelse med edderkoppesagen. Her kom det frem, at en af sagens bagmænd, Svend Aage Hasselstrøm, i mange år havde spillet en dominerende rolle på den sorte børs. Ingen kriminel organisation fik fuldstændig kontrol med det illegale marked, men karakteristisk nok dominerede bestemte kriminelle grupper og bander salget af mærker, cigaretter og forfalskning af rationeringsmærker. Det var markant, at mange af de, der blev dømt for at overtræde Besættelsestidens ekstraordinære rationerings- og prislovgivning, kom fra bedrestillede grupper i samfundet. Men vender vi blikket mod dem, som blev dømt for sortbørshandel, har vi at gøre med en gruppe, som kriminologer vil betegne som det *traditionelle fængselsklientel*, der bestod af unge ufaglærte mænd. Herudover havde næsten 50% af de dømte tidligere været i konflikt med loven. Den hyppigste form for straf var fængsel, som blev brugt i 96% af alle domme for sortbørshandel ved Københavns Byret. Straffen var typisk på 30-60 dage.⁹

Udenlandske soldater og deres betydning for den sorte børs

Under Besættelsen og i efterkrigsårene spillede udenlandske tropper en vigtig rolle på det sorte marked, både som leverandører og som kunder. Under krigen var den tyske Værnemagts soldater væsentlige leverandører af tobak til den sorte børs i de områder og byer, hvor der var militære koncentrationer. For eksempel langs den invasionstruede jyske vestkyst var det almindeligt, at danskerne købte og byttede tobak hos soldaterne. Men i en række sager, som blev efterforsket af det danske politi, blev det klart, at indsmugling af cigaretter fra Tyskland til Danmark også havde antaget et stort omfang. Blandt andet kunne politimesteren i Tønder i oktober 1942 berette om tyske patruljebåde, som dagligt ankom med store ladninger af tobak, der blev solgt til sortbørshandlerne.¹⁰ Under krigen blev Værnemagten sandsynligvis den vigtigste leverandør af tobak til den sorte børs. Det fremgik også af sprogbrugen ved domstolene, hvor cigaretter ofte blev beskrevet som *Værnemagts-cigaretter*.

De tyske soldater optrådte imidlertid også som forbrugere. Generelt var de primært interesserede i rationeringsmærker til sukker og smør, som de i lighed med danske borgere kunne anvende ved køb i butikkerne. Tropperne blev ikke blot involveret i sortbørshandel på det individuelle plan. Det skete også på organiseret form, da de tyske kantiner i større stil opkøbte sukker- og smørmærker på den sorte børs.

Efter befrielsen forsvandt de tyske tropper og deres tobak naturligvis fra den sorte børs, men deres rolle blev hurtigt udfyldt af de britiske soldater. I 1945-46 udgjorde cigaretmærker som *Players*, *Lucky Strike* og *Camel* sammen med svenske cigaretter de tobaksmærker, som hyppigst blev konfiskeret af det danske politi.

Det sorte marked og forbruget af fødevarer

På trods af, at fødevarsituationen i Danmark var bedre end i andre tyskbesatte lande, forårsagede vareknaphed alligevel ændringer i kostvanerne.¹¹ Generelt måtte forbrugerne spise flere kartofler og mere fisk, æg og brød. Tilsvarende mindskedes forbruget af kød, sukker og vegetabilsk så vel som animalsk fedt. Ændringerne i forbruget af de enkelte varegrupper, for eksempel kartofler, kan ses ved at sammenligne de mængder, der i gennemsnit blev konsumeret pr. indbygger før og under krigen. Før krigen spiste danskerne i gennemsnit 8,3 kg kartofler pr. måned, og i 1944 var forbruget steget til 11 kg. Om end der aldrig opstod decideret nød i Danmark under Den 2. Verdenskrig, så oplevede nogle grupper, især arbejderne i krigens første år, en nedgang i de generelle leveforhold. Faldet i realindkomst og den stærkt stigende arbejdsløshed 1939-41 kombineret med det forhold, at mange varer på den sorte børs blev solgt af private, rejser spørgsmålet, om der forekom en redistribuering af fødevarer mellem forskellige socialgrupper på den sorte børs? Som nævnt var mærker til sukker og smør de varettyper, som oftest blev omsat på den sorte børs, og netop sukker og smør hørte til blandt de dyreste fødevarer. Af politiets rapporter vedrørende borgere, der solgte deres rationeringsmærker til sortbørshandlerne, fremgår det da også tydeligt, at de gjorde det på grund af økonomiske problemer, der var opstået som følge af arbejdsløshed. De, som blev arresteret for sådanne overtrædelser, forklarede i reglen, at de simpelthen ikke havde råd til at købe sukker og smør og derfor lige så godt kunne sælge mærkerne for derved at forbedre deres økonomi. Fra 1942 blev redistribuering af fødevarer gennem handel på den sorte børs betydeligt mindre udtalt end i krigens første år.

Den sorte børs og landbrugets rolle

En væsentlig årsag til, at forbrugerne aldrig blev afhængige af den sorte børs var, udover den relativt gode forsyningsituation, at det var muligt at købe direkte hos producenterne i landdistrikterne. De produkter, som blev solgt på denne måde uden om officielle kanaler, var næsten udelukkende animalske fødevarer, primært kød, æg og smør. Æg blev ikke rationerede, men forsvandt periodevis fra butikernes hylder på grund af transportvanskeligheder, eller fordi ægproducenterne foretrak at sælge til tyske soldater, der var villige til at betale en højere pris.

Hvor stort et omfang opkøb af animalske fødevarer direkte hos producenterne i landbruget havde, er meget svært at bedømme, da det såkaldte mørketal, det vil sige de ikke-registrerede overtrædelser, er højt. Det er der flere grunde til. Politiet efterforskede kun forholdsvis få sager af denne karakter, så opdagelsesrisikoen har været lav. Heller ikke materiale fra Direktoratet for Vareforsyning og andre institutioner, der havde at gøre med forvaltning af ra-

tionerings- og prissystemet, kan give mange oplysninger om omfanget. En væsentlig årsag hertil var, at myndighederne var tilbageholdende med at foretage undersøgelse af denne karakter. De frygtede, at oplysninger kunne bruges af tyskerne til at kræve en reduktion af rationerne – eller for æggenes vedkommende indførsel af rationering – for at opnå en øget leverance til Tyskland. At bagdørssalget dog antog et stort omfang, er æg imidlertid et godt eksempel på. Således opstod der en diskrepans mellem antallet af høns og den mængde af æg, som forventedes at være produceret.¹² Den eneste sandsynlige forklaring er, at en væsentlig mængde æg gik udenom de legale kanaler. Hvor mange, der blev solgt til Værnemagten, er det imidlertid ikke muligt at svare på.

Overordnet er der ingen tvivl om, at den store landbrugsproduktion og det forhold, at byboerne havde forholdsvis let adgang til landdistrikterne, havde stor betydning for, at handelen på den sorte børs blev koncentreret til nogle få produkter.

Illegal produktion og *Bukkevarer*

Ved Københavns Byrets 3. Afdeling blev omkring 600 personer dømt for at sælge varer uden om rationeringssystemet eller uden at indhente tilladelse fra myndighederne. Disse sager var karakteristiske ved, at der blev omsat store mængder, og at handelen ofte foregik mellem grossister, butiksejere og producenter. De produkter, som blev omsat i disse sager, varierede, men blev ofte handlet med henblik på at iværksætte en illegal produktion.

Køb af illegalt producerede varer var kun én måde, hvorpå den enkelte kunne supplere sit forbrug uden at opsøge den sorte børs. En anden måde var ved køb af *bukkevarer*. De blev kaldt således, fordi den handlende solgte dem uden om rationeringen og derfor ofte havde varerne skjult under disken, så han måtte bukke sig ned efter dem. Udbredelsen af bukkevarer er svær at gøre op, idet mørketallet var højt – hverken køber eller sælger havde interesse i at anmelde forholdet. Hertil kom, at sådanne lovbrud foregik mere skjult end for eksempel sortbørshandel, der ofte fandt sted i det offentlige rum. Indirekte kan vi i dag dog danne os et indtryk af omfanget ved at se på de såkaldte manko-sager. Navnet skyldtes den manko, forskel, der opstod mellem den mængde brugte rationeringsmærker, der blev indleveret til myndighederne, og den mængde af varer, som var forsvundet fra butikkernes hylder. Den vare, som hyppigst var forsvundet, var kaffe, og den manglende andel udgjorde typisk 7-20%. For sukker og smørs vedkommende drejede det sig om 5-10%.

Betydningen af den sorte børs

Det er nødvendigt at inddrage økonomiske strukturer og forhold for at kunne forklare, hvorfor og hvordan illegal handel på den sorte børs blev udbredt under Besættelsen. I 1942 var priserne i Danmark stort set kommet under

kontrol, arbejdsløsheden var kraftigt på retur, og lønningerne steg. Denne udvikling betød, at mange borgere havde et budgetoverskud, der blandt andet blev omsat på den sorte børs. På trods af at ulovlig handel var udbredt, blev forbrugerne dog aldrig afhængige af den sorte børs for at opretholde en rimelig levestandard. En væsentlig forklaring herpå var, at rationeringerne i sig selv var tilstrækkelige, og at staten på intet tidspunkt udsendte mærker, der ikke var dækning for. Hertil kom, at borgerne først og fremmest gennem bagdørssalg i landbruget kunne supplere deres forbrug gennem kanaler, der ikke bragte dem i kontakt med den sorte børs.

Under Besættelsen forblev den sorte børs altid et alternativt marked, hvor forbrugerne kunne opkøbe mere luksusprægede produkter. Et udtryk for dette forhold fremgår af, at levnedsmidler som kartofler, kød, æg og brød næsten aldrig blev omsat på denne måde.

Litteratur

Christensen, Claus Bundgård, Olsen, Niels Wium, Lund, Joachim og Sørensen, Jacob, *Danmark besat – Krig og hverdag 1940-45*, København 2005.

Christensen, Claus Bundgård, *Food Consumption and the Black Market in Denmark 1939-53*, upubliceret paper fra konferencen Food Production and Food Consumption in Europe c. 1914-1950, CONIH, Esbjerg 2004.

Christensen, Claus Bundgård, *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*, København 2003.

Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse, København, 1948.

Jensen, Sigurd, *Levevilkår under besættelsen*, Haslev, 1971.

Noter

1. Denne artikel er en oversættelse af det upublicerede paper *Food Consumption and the Black Market in Denmark 1939-53*, fra konferencen Food Production and Food Consumption in Europe c. 1914-1950, CONIH, Esbjerg, 2004.
2. Christensen 2003, s 40.
3. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret 9. Afdeling, sag 127, 2, rapport 20.2.1949.
4. *Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse*, København, 1948.
5. Christensen 2003.
6. Udregningen er baseret på priser indsamlet i materiale fra Københavns Byret og rapporter fra Roskilde Politi og Vejle Politi.
7. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret, Edderkoppesagen, Politikreds 71, Politidirektøren 10.1.1949.

8. Christensen med flere 2005.
9. Christensen 2003 s 226.
10. Rigsarkivet, Stadsadvokaten, Beretning fra politikredsene, Politikreds 71, Politimesteren i Tønder, 30.10.1942.
11. Christensen med flere 2005 og Sigurd Jensen 1971, samt *Statistisk Årbog* 1939-53.
12. *Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse*, s 126.

Forfatter

Født 1968, Historiker, Ph.d., Adjunkt ved Institut for historie og samfundsforhold, RUC. Forfatter og medforfatter til *Dansk arbejde-tyske befæstningsanlæg* (1997), *Under hagekors og Dannebrog* (1998), *Den sorte børs* (2003), *Anden Verdenskrig Leksikon* (redaktør/2004), *Danmark besat* (2005).